

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ З ТРИВАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Стаття присвячена характеристиці тривалентних предикатів, які реалізують семантику активної дії агенса, спрямованої на об'єкт; з'ясовуються обов'язкові (валентно зумовлені) і необов'язкові актанти.

У сучасному мовознавстві набув значного поширення погляд на речення як багатоаспектну одиницю мови. Розрізняють три основні аспекти: формально-сintаксичний (сintаксичні зв'язки і сintаксичні компоненти), семантико-сintаксичний (семантичні відношення між компонентами, що відображають ситуацію) та комунікативний (спiввiдношення мiж висловленням i подiєю чи ситуацiєю з визначенням вiдомого й нового, заради якого воно будується). Вiдповiдно за денотатно-референтним тлумаченням семантичної структури речення розглядається з погляду реалiзацiї ситуацiї як фактu об'ективної дiйсностi, що позначається термiном "глибинна структура" (Ч.Фiллмор) або "пропозицiя" (С.Д.Канцельсон та iн.).

Загальновизнаним нинi є твердження про те, що семантичну (глибинну) структуру речення становить предикат і його актанти, кiлькiсть i мiсце яких визначає валентнiсть предиката [4; 5]. Основним носiєм валентностi є дiеслiвний предикат, який виражає певне значення i "в той же час мiстить у собi макет майбутнього речення" [3, 83]. Ядро дiеслiвних предикатiв становлять предикати дiї, яким властива найбiльша функцiональна розгалуженiсть залежних вiд них iменникових сintаксес [1, 424]. Серед зазначених дiеслiвних предикатiв видiляється велика група тривалентних предикатiв спрямованої дiї. Значення предиката можна визначити лише на основi вiдношень, у яких перебувають компоненти ситуацiї. Як слушно зауважує К.К. Жоль, "свiт швидше складається з вiдношень, нiж з речей. Природа окремого елемента у будь-якiй ситуацiї не має значення сама по собi. Елемент визначається через вiдношення до всiх iнших елементiв, що входять до певної ситуацiї" [2, 90-91].

Гiперсема "дiя" (докладати зусиль чи вмiнь для чогось), за якою об'єднуються в семантичне поле всi предикати-дiеслова дiї, поєднується iз семою "спрямування" у дiесловах, якi видiляються iз гiпер поля дiї.

Предикати-дiеслова спрямованої дiї обов'язково вiдкривають позицiю лiвобiчного компонента предикативної рамки речення - агенса (суб'єкта, дiяча, вiтворюvача дiї), який може реалiзуватися у двоскладному реченнi у формi називного вiдмiнка iменника, займенника або субстантивованого слова. В односкладному реченнi предикат спрямованої дiї також мiстить агенс у своєму семантичному змiстi, але виражає його у граматичнiй структурi речення особовими формами дiеслова.

Тривалентнi предикати – дiеслова спрямованої дiї, крiм позицiї агенса, вiдкривають також двi позицiї правовалентних актанtiv. Насамперед дiеслово з семою "спрямована дiя" вимагає обов'язкового заповнення позицiї об'єкta, на який спрямовується дiя, утворюючи структуру семантичної предикативної рамки: "**дiяч – спрямована дiя – об'єкт спрямованої дiї**". Наприклад: "Мати пришила гудзик". Однак це речення не передає завершеної iнформацiї про ситуацiю, якщо є потреба вказати на ще один обов'язковий елемент ситуацiї (гудзик пришивается до чогось): "Мати пришила гудзик до пальта" – тепер предикативна рамка завершена, її утворюють три обов'язковi актанти. Може бути реалiзований i необов'язковий компонент (пришити гудзик голкою, чор-

ною ниткою), але він може з'явитися у формально-граматичній структурі речення лише тоді, коли мовець виділяє його (актуально сприймає) в ситуації.

Крім названих (об'єкта і засобу), у предикативній рамці з тривалентними предикатами правобічними актантами можуть бути адресат, знаряддя або засіб дії (інструменталь) чи локатив, хоч серед дієслів-предикатів спрямованої дії виділяється група лексем, у яких позиція одного з правобічних актантів інтенційно заповнена уже в самому семантичному змісті дієслів: *ваксувати*, *валнувати*, *бронзувати*, *бронювати*, *бичувати*, *буксирувати*, *глянсувати*, *мастити*, *лудити*, *валькувати*, *смолити*, *вощити*, *милити*, *бинтувати*, *бетонувати*, *фарбувати*, *цяткувати*, *цицькувати*, *асфальтувати*, *золити*, *білувати*, *барвити*, *жовтити*, *чорнити*, *латати* тощо. В усіх цих дієсловах актант – інструменталь (знаряддя або матеріал) здебільшого не виноситься за рамки семантичного змісту дієслова, але інтенційно присутній, Словник української мови подає тлумачення таких дієслів з двома правобічними актантами: *ваксувати* – чистити (натирати) взуття ваксою; *валнувати* – покривати вапном що-небудь; *ватувати* – підшивати що-небудь ватою; *баластувати* – покривати залізничне полотно баластом; *бронювати* – покривати що-небудь бронею тощо.

У випадку, коли інформативним наміром є сама дія, то у формально-граматичній структурі речення актант–інструменталь відсутній: *Дуже рано не боронують посіви*; *В кузні <...> козак із сергою у вусі щось лудив* (П. Панч); *Одні ваксували чоботи та примірювали одежду, інші накручували фасонні зачіски* (І. Микитенко); *Мати комин білуvala* (А. Головко).

У тих висловленнях, коли актуальною є саме інформація про знаряддя (матеріал), актант–інструменталь обов'язково займе свою позицію в граматичній структурі речення. Наприклад: *Вапном вибілює [дідуся] яблуні*; *Все частіше і частіше вибілювали приморозки сріблястим інеєм аеродром* (Г. Собко). Актант–інструменталь реалізується в граматичній структурі речення тоді, коли дієслово вживається у переносному значенні: *Марія розшарілася, кров барвила її лицє гарячим рум'янцем* (Ю. Смолич). У формально-граматичній структурі речення такі актанти можуть реалізуватися у формі знахідного відмінка з прийменником з (із): *Йосип заходився хату будувати із очерету* (Т. Шевченко); *А Цапиха із муки випікає пиріжки* (М. Стельмах).

Об'єкт спрямованої дії, що означає предмет, який витворюється, реалізується у предикативній основі одночасно з правобічним актантом, яким позначається знаряддя дії. Для таких актантів відкривають позиції дієслова-предикати *виробляти*, *кидати*, *вергати*, *будувати*, *малювати*, *розробляти*, *клепати*, *копати*, *колоти*, *пекти*, *випікати*, *точити*, *виточувати*, *тягати*, *різьбити*, *різати*, *пилати*, *крайти*, *викраювати*, *стругати*, *вистругувати* та ін. Наприклад: *Дочка та батько німіям не здавались... Гранатами вергали в ворогів* (М. Рильський); *Товсті засмаглі купці... раз у раз грубо тикали рабів щілком або чоботом* (З. Тулуб); *Ведмежа торкнуло лапою ногу сурмача* (Ю. Яновський). Проте предикат може відкривати й позицію локатива, якщо ситуація зумовлює вираження спрямованості знаряддя до чогось, у якомусь напрямі. Тоді предикат чотиривалентний: заповнюються позиції діяча, об'єкта, інструментала і локатива. Наприклад: *Боєць ошкірився і легенько торкнув Тимка багнетом під лопатку* (Г. Тютюнник); *Що Остап уколов ззаду полковникового коня своїм клинком, цього ніхто з козаків не помітив* (П. Панч).

Предикати-дієслова спрямованої дії на витворення чого-небудь можуть відкривати (відповідно до свого значення) третю позицію для актanta–локатива. До цієї групи належать дієслова *гребти*, *вигрібати* (*вигребти*), *вигризати* (*вигризти*), *плекати* (*виплекати*), *виводити* (*вивести*), *виїдати* (*вийсти*), *малювати*, *намалювати*, *вижолоблювати* тощо: *Квочка вигребла яму саме серед огудиння* (І. Нечуй-Левицький); *Море вигризло в них [скелях] високі й глибокі гроти* (М. Коцюбинський); *Він [жука] живиться листям, виїдаючи в листових пластинках маленькі дірочки* (Шкідники поля); *Мороз намалював узори на вікні* (О. Донченко).

Слід зазначити, що актант-інструменталь зі значенням знаряддя, матеріалу або актант-адресат може реалізуватися не лише в простому елементарному реченні, а й у складненому однорідними присудками, в складному або й у різних окремих реченнях, тобто дистантно. Наприклад: *Левантина поторсала двері*, а нічого не зрушила їх. *“Буду штовхати плечем”*, - подумала собі (Г. Тютюнник) (*буду штовхати двері плечем*); *А мати втягla із скрині біллу хустку і, розгорнувши, хвалилася: - Оце сама вив'язала для неї* (Шиян) (*Вив'язала хустку для неї*); *Чув Антін тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі* (М. Коцюбинський) (*Висік джерело із скелі*).

Тривалентні предикати спрямованої дії моделюють також конструкції, в яких реалізується значення не знаряддя дії, а засобу вияву сили, напруги (за допомогою певного органу людини) чи певного фізичного стану природи. До цієї групи належать дієслова фізичної дії, які здатні виражати і психічний стан людини: *бити*, *давити*, *налягати*, *накидати*, *тиснути* та ін.

Окрему групу становлять дієслова-предикати спрямованої дії зі значенням “з'явитися знову”: *відживити*, *оживляти* (*оживити*), *відроджувати* (*відродити*), *відновлювати* (*відновити*), *поновлювати* (*поновити*). Okрім правобічного актана-об'єкта, такі дієслова відкривають позицію для актана-локатива, що реалізується у формально-граматичній структурі речення формує місцевого відмінка іменника (в серці, в душі тощо): *Я довго не важився відновлювати в душі спомини про нього* (І. Франко), *Тота споминка відживила в моїй голові всі дива* (І. Франко).

Велику групу становлять тривалентні предикати – дієслова зі значенням спрямованої відцентрової дії. За семами-конкретизаторами дієслівні лексеми цієї групи поділяються на дві підгрупи:

1. Дієслова, що об'єднуються за семою “віддаляти на якусь відстань”. Таке значення зокрема виражають дієслова з префіксом **від-** (**од-**): *віддаляти*, *відділити*, *відганяти* (*відігнати*), *віджбурнути*, *відкидати* (*відкинути*), *відпихати* (*відіпхнути*), *одринути*, *відражати* (*відразити*), *відсторонити*, *відсувати* (*відсунути*), *відтісняти* (*відтиснути*), *відтручувати* (*відтрутити*), *тягти*, *відтягати* (*відтягнути*), *штовхати*, *відштовхувати* (*відштовхнути*) тощо. Дієслово – предикат відкриває позицію локатива, який у формально-граматичній структурі речення реалізується у формі родового відмінка іменника чи займенника з прийменником **від**, рідше з іншими прийменниками: *Завбудинку <...> вдивлявся в його твір: то віддаляв його від себе, то знову підносив до очей* (І. Микитенко); *Вже чутно, як гейкають люди, як одкидають землю позад себе копита* (М. Коцюбинський); *Але вам не вдасться відтерти мене від моїх винаходів* (В. Собко). Актант-локатив може бути іmplіцитним у формально-граматичній структурі речення, але вона (ця позиція) усвідом-

люється. Наприклад: *Гнат съорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.* – Задубіла, - промовив він крізь зуби, відсугаючи миску (від себе) (М. Коцюбинський). У деяких випадках дієслово-предикат цієї групи, крім зазначених двох актантів, може відкривати також позицію необов'язкового актанта-інструменталія: *Він наближається до неї, обіймає обережно за стан <...>, але вона відтручає його від себе* (М. Коцюбинський) (Може бути: *Відтручає його від себе плечем, рукою*). Інформативно настановою такий актант передбачений. Однак предикативна основа містить два обов'язкові правобічні актанди – об'єкт спрямованої дії і локатив – пункт, від якого віддаляється об'єкт. Отже, фраза будується за моделлю “суб'єкт дії – спрямована дія (віддалення) – об'єкт (який віддаляють) – локатив (пункт, від якого віддаляють об'єкт)”. Локатив такого значення реалізується у формально-граматичній структурі речення родовим відмінком іменника або займенника з прийменником **від-**.

2. Дієслова з семою “видаляти” об'єднують в одну групу словотвірна модель з префіксом **ви-**, сюди належать і деякі лексеми з префіксом **від-**. Вони поділяються на підгрупи за значенням:

а) “виливати рідину з посуду, із якої заглибини”: *виливати (виливати), вибризкувати (вибризнути), випліскувати (виплеснути), вихлюпувати (вихлюпнути), випльовувати (виплюнути)*. Наприклад: *Він, сьюму випивши восьмуху, послідки з кварти випива* (І. Котляревський); *Назустріч ішов мокрий механік. Він уже встиг випляти воду з чобіт* (М. Турблайні); *Майбогода вийняв свою боклагу і виїджив з неї останню чарку вина* (В. Кучер);

б) “видаляти щось із якогось вмістилиця”: *випорожняти (випорожнити), викидати (викинути), вивергти, видушувати (видущити), вижимати (вижати), вичавлювати (вичавити), виминати (вим'яти), виїжджувати (виїди-ти)*. Наприклад: *Корінцями, травами і дикими ягодами живилися втікачі. Виминали зерно з колосків* (І. Цюпа); *Цей вулкан вивергає із своїх надр гарячі потоки лави* (з журналу); *Треба перечистити пшеницю <...>, одвіяти, переточити, перечистити від битого, дрібного* (К. Гордієнко); *Він видушив із тюбика синьої фарби і розтер її* (Ю. Яновський); *Вижмуть підприємці з таких, як він, соки* (І. Цюпа); *Коли вже графи так навчилися вичавлювати гроші з мужиків, то чого має миндальничати він?* (М. Стельмах);

в) “віddіляти що-небудь від чого-небудь”: *вивівати (вивіяти), видувати (видути), віddувати, віddимати, витріпувати (витріпати), віdvіvati (віdvіvati), витрушувати (віtrusiti), витрясати (віtrysti), вичісувати (віchisiti), вивівати (вивівати), виварювати (виварити), віdjimati (vіdjimati), вимолочувати (віmolotiti), вилущувати (vіlussiti), виколупувати (vіkolupati), видлубувати (vіdlubati)*. Наприклад: *Спокійно погодується димчаста тінь очеретини, з якої і зимові вітри не зуміли видути рожевого пуху й насіння* (М. Стельмах); *Витрушувала [Лукія] пілюку з численних подушечок, які заповнювали кімнати* (О. Донченко); *Собака спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота <...>* (М. Коцюбинський);

г) “діючи на об'єкт за допомогою якогось засобу, видавлювати бруд”. Таких дієслів небагато: *прати, випрати, парити, випарювати (випарити), визолювати (віzoliti), віbлювати (vіbлювати), виварювати (vivarieti), чистити, віdчищати (vіdchistiti)*. Наприклад: *А чим ми завтра будемо випарювати глечики, що деревію зовсім нема?* (М. Кропивницький); *Б'є сторож нас, щоб віdчищали ми черевики од грязі* (В. Сосюра); *Глечики випарюються деревієм. Забруднений посуд віdчищаєтъ содою*.

Окрему групу становлять дієслова з префіксами **над-**, **від-** зі значенням “віddіляти частину від чого-небудь”: *надгризати (надгризти), наддзюбувати, надривати (надрівати), наддоевати, над"їдати (над"їсти), надкушувати (надкусити), надколювати (надколоти), надломувати (надломити), надлуплювати (надлупити), надрізувати (надрізати), надрубувати (надрубати), надсікати (надсікти), надсипати (надсипати), віdpivavati (vіdpititi), віdlivavati (vіdliti), хлебнути, віdхлебнути, віd"їсти, віdkrauvati (vіdkrayati), vіdkriuvatii (vіdkrishititi), vіdkushuvatii (vіdkusiti), vіstrikatii (vіstrikiti), vіlompluvatii (vіlomiti), vіkuuvatii (vіkusiti) та ін.*

Усі такі дієслова зі значенням спрямованої відцентрової дії у СУМ мають однакову модель словникового тлумачення, наприклад: *надгризати (надгризти) – відгризати (відгризти) частину чого-небудь; наддзюбувати (наддзюбати) – дзъбаючи, відривати шматочки чого-небудь; над"їдати (над"їсти) – відкушувати, з'їдаючи частину чого-небудь; віdkrauvati – віdrizuvati частину чогось від цілого; віdpivavati – віpivavati частину чого-небудь; віdkushuvatii – віdkusiti – кусаючи, віdokremluvati, віddalaati зубами частину від цілого.*

У формально-граматичній структурі речення такі дієслівні предикати сприймаються переважно як двовалентні, хоч інтенційно префікс **від-** передбачає прийменникову форму іменника на позначення того, від чого віддаляється частина, тому є підстава розглядати їх як тривалентні: *Він сів за стіл, віdrizav sкибку хліба i грубо посолив її* (М. Коцюбинський) (віdrizav скибку від хліба). Предикативний центр з таким тривалентним дієсловом реалізується у формально-граматичній структурі речення з обома обов'язковими правобічними актантами: *Ходить за плугом Прокіп, віdkrauvati віd стерні все нові i нові скибки* (І. Цюпа).

Аналіз конструкцій з тривалентними предикатами дії, спрямованої на об'єкт, засвідчує наявність в українській мові кількох моделей, у яких постійними є суб'єктний та об'єктний актанди, а третій реалізує варіативні значення знаряддя дії, засобу (матеріалу), локатива або (рідко) адресата.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.
2. Жоль К.К. Мисль. Слово. Метафора: Проблемы семантики в философском освещении. – К.: Наук. думка, 1984.
3. Канцельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1979.
4. Слинсько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994.
5. Словник української мови. В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
6. Українська мова: Енциклопедія. – К.: “Енциклопедія”, 2000.

У.Ю. Грищенко

СЕМАНТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ ПРИЙМЕННИКІВ **МІЖ** (МЕЖ, МЕЖИ), **ПОМІЖ** З ФОРМОЮ ОРУДНОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКА (ЗАЙМЕННИКА)

У статті з'ясовується функціональний діапазон синтаксем, виражених словоформою орудного відмінка з прийменниками **між** (меж, межи), **поміж** у сучасній українській мові. За останні десятиріччя помітно зрос науковий інтерес лінгвістів до проблеми взаємодії лексичної і синтаксичної семантики мінімальних синтаксичних одиниць, з-поміж яких виділяються досить суперечливо трактовані прийменниково-відмінкові структури.

За словами Г.О. Золотової, “на сучасному етапі залежність правил побудови синтаксичних конструкцій від лексико-семантичних характеристик їх